

УДК 94(477)338.439.63«1932/1933»

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Markova-Sheremeta

С. В. Маркова

доктор історичних наук, доцент,
директор філіалу «Інститут дослідження
Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8665-2688>

Л. О. Шеремета

методист філіалу «Інститут дослідження
Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2972-9578>

ВІТАЛЬНА ТРАВМА ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ: ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ «НЕТРАДИЦІЙНОГО» ХАРЧУВАННЯ УКРАЇНЦІВ

У статті проаналізовано 86 спогадів очевидців Голодомору-геноциду – злочину комуністичного тоталітарного режиму – та проведено опитування 26 представників третього, післяголодоморного, покоління (онуків тих, хто пережив Голодомор) з метою узагальнення інформації про «нетрадиційне» харчування українців у 1932–1933 рр. Доведено, що у роки Голодомору-геноциду відбулася руйнація традиційного харчування українців, які змушені були харчуватися сурогатами, листям, жолудями, бур'янами, гнилою городиною, лушпинням, різними тваринами (птахами, жабами, котами, собаками), а також дохлими тваринами. Споживання таких «продуктів» викликало найтяжчі шлункові захворювання і навіть смертельні отруєння. Від голоду в українців ставалися психічні розлади, затьмарювалася свідомість, порушувалося мислення, воля, пам'ять; змінювалася поведінка.

Ключові слова: Голодомор-геноцид, «нетрадиційне» харчування, їжа, українці, морально-психологічні наслідки.

Постановка проблеми. Найважливішим видом соціальної пам'яті є пам'ять нації про своє минуле. Вона сублімується у пам'ять кожного про своє минуле, рід, батьків, дитинство і мозок змушує нас пропрацювати травмуючі події роду, щоб якісно жити далі. На жаль, ні соціальної, ні психологічної допомоги жертви Голодомору-геноциду не отримали ні в першому, ні в другому, ні в третьому поколіннях. Діти й онуки тих, хто пережив і не пережив Голодомор-геноцид найчастіше знали про родинні трагедії, але комуністичний тоталітарний режим призвичаїв людей мовчати, не проговорювати вголос, «аби не було гірше». Люди пошепки переповідали, як у 1932–1933 рр. їли котів і собак, лушили жуків, варили м'ясо птахів, обдирали та їли кору дерев, вживали м'ясо здохлих тварин. Опитані свідки із соромом зауважували, що це «нетрадиційна» українська їжа, але «інакше би померли». Хтось до глибокої старості купував харчі «на чорний день», а в когось у родині продукти харчування накопичують і досі. Мабуть, колективна травма українців так і залишилася для кожного окремою, індивідуальною і непропрацьованою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Харчування українців у роки Голодомору-геноциду дослідили такі науковці: М. Бондаренко

[1], О. Брайченко [2], М. Вавринчук і С. Маркова [3], Г. Капустян [4], Ю. Коцур [5], Г. Медведчук [6], О. Різників [7], О. Стасюк [8]. Проте згадана проблематика потребує подальшого вивчення та систематизації.

Мета статті – дослідити історико-психологічний аспект «нетрадиційного» харчування українців; морально-психологічні наслідки примусового позбавлення українців продуктів харчування у роки Голодомору-геноциду. Для досягнення поставленої мети застосовано антропосоціокультурний, соціокультурний, теоретико-методологічні підходи, а також історико-психологічний, історико-порівняльний методи; аналізу та синтезу.

Виклад основного матеріалу. На початку 1930-х років влада спровокувала в українських селян постійний стан фрустрації, що супроводжувався гнівом, відчаєм, почуттям провини, втратою контролю над собою. У людей від голоду ставалися психічні розлади, затьмарювалася свідомість, порушувалося мислення, воля, пам'ять, змінювалася поведінка. Морально-психологічними наслідками стали спотворення світосприйняття, руйнація традиційних українських цінностей.

Навоколишня дійсність викликала у частини людей панічний страх. Інтенсивність психологічної кризи зростала поступово, з підвищенням конфліктної напруги, яка досягла апогею взимку 1932–1933 рр., коли українці зрозуміли непереборність тогочасного становища [9, 309].

Українські селяни опинилися у блоkadі, спричиненій низкою політичних рішень комуністичного тоталітарного режиму. Відсутність паспортів у селян, занесення на «чорні дошки» тих, хто не виконав план хлібозаготівель, заборона торгівлі, суди «трійок» позбавили українців останніх ілюзій щодо можливості врятуватися. Традиційні форми ведення сільського господарства були зруйновані, нові – результатів не давали. Фактична вартість трудодня колгоспника у перерахуванні на готівку була мізерною і не покривала навіть мінімальних потреб селян. Одноосібники взагалі нічого не отримували [3, 117–118].

Селян-власників поставили в умови, коли протягом 22 місяців вони мали існувати без харчів і державної допомоги. У людей зник механізм психологічного захисту та зросло прагнення «будь-якою ціною» врятуватися. У більшості проаналізованих свідчень очевидців Голодомору-геноциду йдеться про те, що, аби вижити, люди змушені були харчуватися сурогатами, листям, жолудями, бур'янами, гнилою городиною, лушпинням, різними дрібними тваринами: птахами, жабами, котами, собаками, а також дохлими тваринами. Так, наприклад, згадує очевидиця Голодомору-геноциду Тетяна Шкуратова (1906 р. н.): «Люди в той час були як тварини: їли все, що росло на землі, на деревах, і навіть гризли дерева або здирали з кленів, липи кору. Коза і та не їла б усього того, що їла я» [1, 36]. «За життя боролися, як могли: збирали колоски, буряки, рвали щир, кропиву, лободу. Варили з цього кашу, пекли плецики. А якщо де здохла коняка, то за возом йшли люди, аби з'їсти здохлячого м'яса», – розповідала Параска

Никифорівна Молчанюк (1923 р. н.) [10, 55]. У с. Івашинець «двоє подохлих коней колгоспники з'їли, забрали прямо зі шкурою» [11]. «Пам'ятаю, якось на бригаді пропав здоровенний віл, від чого – невідомо. Бригадир наказав відвезти цього вола на скотомогильник. Тільки трохи від'їхали від села, аж чують крики: “Стій!” – біжать діти, жінки, чоловіки. Їздові зупинилися, підбігли люди і почали шматувати вола: той ножем відрізає шматок м'яса, інший – сокирою відрубав... На слова їздових, що ніхто не знає, від чого здох оцей віл, люди відповідали, що і їм теж скоро здихати. На скотомогильник везти було вже нічого» – згадував очевидець Голодомору-геноциду Андрій Омелянович Бондаренко (1899 р. н.) [1, 24].

Українські селяни блукали полями, шукали кукурудзяні качани, залишки картоплі, вкопували гнилу городину, діставали із минулорічних скрит гречану полову, на смітниках збирали лущиння, у ставках ловили жаб і жарили їх в грубах, розривали скотомогильники (відкопували кінські трупи, з'їдали їх та хворіли на сип), якщо вони не охоронялися, нападали на кагати буряків, гуральні.

У значній частині проаналізованих свідчень очевидці розповідають про те, що в селах люди через голод вилунали усіх котів і собак і, щоб вижити, варили м'ясний «холодець» з їхніх голів. Олександра Костянтинівна Мазур (1926 р. н.) розповіла: «Копали корінь очерету, а також з мишію варили кашу, але вона дуже тріщала під зубами. Ловили собак і також їли – люди, як могли, так виживали» [12, 112]. Люди, які жили біля водойм (річок, ставків, озер) рятувалися тим, що біля них росло та що люди могли вилувати. Так, Зінаїда Фрезантівна Стадніцька (1924 р. н.) засвідчила, як рятувалася її сім'я: «У теплу пору року брат пірнав у річку і шукав шкойки (великі ракушки) у середині шкойки було щось схоже на куряче м'ясо. Мама його перемішувала із полином, щавелью чи дурманом і випікала котлети, якими рятувалися. Із приходом зими життя стало нестерпним, шкойок не було, бо Дністер замерз, приходилося шукати на городі падалішну гнилу картоплю, з під снігу виривати бур'яни і варити кандьор (суп)» [13, 19]. Клавдія Іванівна Піддубняк згадувала, що її сім'я їла «із очерету шпичаки» [14, 122].

Українці, які жили біля лісів, ходили збирати «лісові ягоди, жолуді» [15]. У спогадах очевидців досить часто зустрічається така «страва» як «ліпненики з жолудів». Проте й ця «їжа» була доступна не всім, адже із жолудів потрібно було зробити борошно, а для цього мали бути жорна, які у людей конфісковували.

Під час проведення IV Міжнародної науково-практичної конференції «Міждисциплінарні підходи у дослідженні Голодомору-геноциду», яка відбулася 19 листопада 2020 р. в Інституті дослідження Голодомору Національного музею Голодомору-геноциду, викладачі Хмельницького торговельно-економічного коледжу КНТЕУ А. Матвеев, Г. Низенко, Н. Франків та О. Янюк презентували дослідження на тему «“Їдло” українських селян у період Голодомору 1932–1933 рр.: страви, що рятували українців» та передали приготовлені страви (як

експонати) до Національного музею Голодомору-геноциду. Науковці приготували «страви», які змушені були їсти українці у 1932–1933 рр., аби вижити.

Рис 1. Рецепт і зовнішній вигляд «Ліпнеників із жолудів»

Джерело: фотографії з Інституту дослідження Голодомору

В усіх 86 проаналізованих свідченнях очевидців Голодомору-геноциду зазначено, що люди в їжу вживали листя та бур'яни. Уляна Севастьянівна Артюх (1922 р. н.) так згадує своє дитинство: «Я добре лазила по деревах. Не було такого дерева, щоб я не залізла! Це допомагало мені швидко нарвати листя на дереві, бо внизу його вже не було – обривали люди. Зривала листя із клена, береста (його цвіт – теж), липи, з усіх плодкових дерев. Також брала котики лози, сережки верби, їх молоде листя. Обдирали і їли клей із вишень, слив, збирали кісточки цих дерев, шукали під деревами минулорічні гнилі яблука, засохлі сливи і вишні. З гілок клена і липи обдирали кору. Все це сушилося в печі, перетиралося. Мати з цього “борошна” пекла коржики» [1, 22]. Салавета Демидівна Харченко (1902 р. н.) розповідала, що в 1932–1933 рр. їли «бур'ян, жом кислий, патуку, шолуху, листя з липи» [16, 72].

Доведені до відчаю Голодомором люди кришили солому на дрібненьку січку і разом із просяною та гречаною половиною, корою з дерева товкли в ступі. Все це змішували з лущинням від картоплі, із цієї суміші пекли «хліб» або коржики-маторженники, споживання яких викликало найтяжчі шлункові захворювання і навіть смертельні отруєння. Із суміші бур'янів пекли «оладки», «сосяшники»; із сушеного товченого листя берестка – «чуряки»; із потовченого коріння рогози – «млинці», котрі були нудотно солодкими й терпкими, і їх потрібно було запивати водою. Пекли «липанки» із цвіту акації, «гречушки» – з гнилої картоплі, гречаної полови. Рідше – «млинці» із потовчених кукурудзяних качанів, адже вони надзвичайно важко засвоювалися організмом. Із сушеного цвіту конюшини – «пампушки», із кори дерев – «паляниці». Українців рятувало листя кропиви та подорожника, але його ще потрібно було дочекатися.

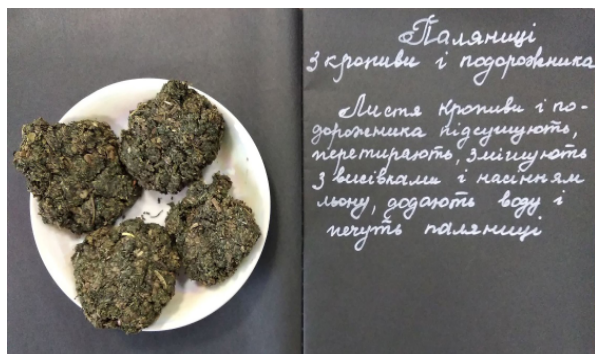

Рис 2. Рецепт і зовнішній вигляд «Палайниць з кропиви і подорожника»

Джерело: фотографії з Інституту дослідження Голодомору

Також українці варили вишневі, малинові, смородинові гілки, додавали сіль і пили відвар, який частково тамував відчуття голоду. Біля спиртзаводів у глибоких ямах зберігалися залишки переробки пшениці і ячменю (барда), нею годували худобу, у голодні тридцять її споживали люди.

Рідкими стравами українських селян голодних 1930-их років найчастіше були «похльбка із соєвого або іншого борошна» [17, 102]. Супи варили з кропиви та картопляного лушпиння, із картопляної зав'язі; борщі – із буряка та картопляного лушпиння, лободи; затірку (юшка) – із води, затертої борошном. Навесні українські селяни варили «нізчимний борщ», до складу якого входила вода, сіль, яглиця. Очевидець Голодомору-геноциду Іван Остатюк згадував: «...мати на сніданок готувала нам “бевку”. Що це таке? У кип'яченій воді на цілу каструлю розчинювали 2–3 ложки житнього борошна» [10, 36]. У сім'ї Меланії Пилипівни Довженко-Рогачко варили «латурку»: «У дядька була крутилка, в яку засипали колоски, кукурудзу і отримували муку. Заливали кропом і варили суп, який називали латуркою» [10, 36].

Українські селяни були готові цілий день важко працювати за тарілку колгоспної баланди. Олена Данилівна Дігтярьова (1918 р. н.) згадувала, що працюючи в колгоспі у 1933 р. їм давали «лободянку, часто з черв'яками, кашу пшоняну з мишачими кизяками» [1, 144]. Валентина Михайлівна Грушovenko Валентина Михайлівна (1909 р. н.) розповіла таке: «Ми працювали в колгоспі цілими днями, з ранку до світанку, без оплати. Робили все: орали коровами, косили вручну, крутили перевесла і нічого за це не отримували, хіба що давали жменьку зерна – от і весь заробіток» [10, 55]. Українці часто ідентифікували людську смерть у голодні 1930-ті роки із «падежем тварин», зокрема коней [18, 70]. У людей поступово зникав механізм психологічного захисту, зростало прагнення «будь-якою ціною» врятуватися.

Українські селяни вимушено виробили «культуру голодування», яка пізніше допомогла рятуватися у роки масового штучного голоду 1946–1947 рр. Післяголодоморне покоління добре знало, які рослини нейтралізують шкідливу дію «неїстівних» продуктів харчування, що викликають

набряки, а які жажливе здуття живота. Володимир Сергійович Пігуль згадував, що «в голодовку 1947 року рвав і їв козельці та інші бур'яни. Цього навчала мене мати, яка пережила страшний голод 1933 року і вже мала досвід виживання» [1, 42].

Важливо зауважити, що опитані 26 осіб (третє покоління) серед «смаколиків дитинства називали «клей із вишень» (9 осіб), «засохлі вишні» (8), «сира незріла кукурудза» (5), «квіти конюшини» (4). Маємо пролонговану зміну «нетрадиційних харчових уподобань» українців.

Голод був причиною руйнації не тільки моральності та психіки людей, він змінював і їхній фізичний стан. Р. Конквест так описував фізичний стан голодних дітей: «...їхні голови були схожі на важкі м'ячі на тонких, як у лелек, шиях, і видно було кожну кістку їхніх рук і ніг, що виступали зі шкіри, і весь кістяк проступав зі шкіри, що виглядала як жовта марля. Дитячі обличчя були старі, зморені, ніби цим дітям було сімдесят років. А з початком весни вони вже зовсім не мали облич. Замість них були птахоподібні голови з клювами чи жаб'ячі голови з тонкими і довгими губами, а деякі з них нагадували риб з відкритими ротами. То не були людські обличчя...» [19, 318]. Від голоду в українців ставалися психічні розлади, затьмарювалася свідомість, порушувалося мислення, воля, пам'ять; змінювалася поведінка.

Безвихідь і нестерпний голод змушували селян вдаватися до дрібних крадіжок. Вони йшли на великий ризик, адже колгоспні поля та комори охоронялися, а сторожам було наказано без вагань застосовувати зброю для захисту продуктів [20, 74–75]. Також «масового поширення набули крадіжки і один в одного» [21, 142], що не було поширеним явищем в українському селі до Голодомору-геноциду. Отже, голод призводив до того, що люди змушені були порушувати моральні та християнські цінності; робити те, чого вони б ніколи раніше не зробили.

Висновки. Голодомор-геноцид негативно вплинув на морально-психологічний стан українського суспільства. Голод змушував людей порушувати моральні та християнські цінності. Люди перебували у постійному стані фрустрації, що супроводжувався гнівом, відчаєм, почуттям провини, втратою контролю над собою. Проведений аналіз 86 спогадів очевидців та опитування 26 представників третього покоління підтверджують, що наступні покоління українців відчують пролонговані наслідки Голодомору-геноциду, зокрема, називаючи серед «смаколиків дитинства»: «клей із вишень», «засохлі вишні», «сиру незрілу кукурудзу», «квіти конюшини» та ін. Також 17 представників третього покоління серед родичів яких були рідні, котрі пережили Голодомор, стверджували, що потрібно «запасатися харчами на чорний день».

Список використаної літератури та джерел:

1. Бондаренко М. Україна – 1933: кулінарна книга. Пам'ять людська. Друге видання, перероблене та доповнене. Суми : ПВП «Видавничий будинок “Еллада”», 2018. 248 с.
2. Брайченко О. Культура харчування українців у 1920–1930-х рр.: тенденції та зміни. Етнічна історія народів Європи : збірник наукових праць. Вип. 53. Київ, 2017. С. 107–114.

3. Вавринчук М. П., Маркова С. В. Боротьба подільських селян за виживання: «їдло» селянської родини у роки геноциду. Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині : причини і наслідки. Хмельницький, 2008. С. 115–127.
4. Капустян Г. Голод і селянська ментальність. Голод-геноцид 1933 року в Україні : історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ; Нью-Йорк, 2000. С. 179–190.
5. Коцур Ю. Харчування населення Роменщини на початку 30-х років XX століття. Етнічна історія народів Європи : збірник наукових праць. Вип. 34. Київ, 2011. С. 55–64.
6. Медведчук Г. Народна їжа подолан. Хмельницький, 2011. 131 с.
7. Різників О. Їдло 33-го Словник голодомору. Одеса : Вид-во «Юридична література», 2003. 164 с.
8. Стасюк О. Харчування та заміники їжі українського селянства на поч. 30-х років XX ст. Етнічна історія народів Європи : збірник наукових праць. Вип. 21. Київ, 2006. С. 97–102.
9. Маркова С. В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2015. 534 с.
10. Голодомори в Україні : Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Спогади, документи, дослідження / авт. та упорядн. Л. Г. Білоусова, О. М. Барановська, Т. Є. Волкова, Г. Л. Малінова, Г. М. Паніван, В. В. Харковенко. Одеса : Чорномор'я, 2005. 152 с.
11. Державний архів Хмельницької області. Ф. П. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 59.
12. Кияни – свідки Голодомору / упор. та заг. ред. Р. Круцик. Київ, 2009. 416 с.
13. Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 років : Хмельницька область / упор. Парандій В. Хмельницький : Хмельницький інститут МАУП, 2008. 44 с.
14. Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині : свідчення очевидців. Т. 1 / упор. Магрицька І. Луганськ : Промдрук, 2008. 464 с.
15. Державний архів Хмельницької області. Ф. П.-187. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 29.
16. Скорик М. Т. Україномор. Київ : КИТ, 2018. 160 с.
17. Шульга І. Голод на Поділлі (до 60-річчя голодомору 1933 р.). Вінниця : Континент, 1993. 220 с.
18. Державний архів Хмельницької області. Ф. П. 433. Оп. 1. Спр. 120. 65 арк.
19. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор : перекл. з англ. Київ : Либідь, 1993. 384 с.
20. Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2008. 224 с.
21. Слободян Л. Морально-психологічні наслідки Голодомору 1932–1933 рр. Наукові записки Міжнародної асоціації українців. Випуск 6. Київ, 2013. С. 137–148.
22. 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція [The famine-genocide of 1933 in Ukraine: a historical and political analysis of socio-demographic and moral-psychological consequences, International scientific-theoretical conference]. Kyiv, New York [in Ukrainian].
23. Kotsur, Yu. (2011). Kharchuvannia naseleння Romenshchyny na pochatku 30-kh rokiv XX stolittia. [Nutrition of the population of Romenshchina in the early 30s of the twentieth century]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: zbirnyk naukovykh prats* [Ethnic History of the Peoples of Europe: A Collection of Scientific Proceedings]. (Issue 34). Kyiv [in Ukrainian].
24. Medvedchuk, H. (2011). *Narodna yizha podolian*. [Traditional food of Podillia]. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
25. Riznykiv, O. (2003). *Yidlo 33-ho. Slovyk holodomoru*. [Food of 1933. Dictionary of the Holodomor]. Odessa: Legal Literature Publishing House [in Ukrainian].
26. Stasiuk, O. (2006). Kharchuvannia ta zamynnyky yizhi ukrainskoho selianstva na poch. 30-kh rokiv XX st. [Food and food substitutes of the Ukrainian peasantry at the beginning of 30s of the twentieth century]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: zbirnyk naukovykh prats* [Ethnic History of the Peoples of Europe: A Collection of Scientific Proceedings]. (Issue 21). Kyiv [in Ukrainian].
27. Markova, S. V. (2015). *Suspilno-politychni zminy v ukrainskomu seli u konteksti formuvannia komunistychnoi systemy (1917–1933 rr.)* [Socio-political changes in the Ukrainian countryside in the context of the formation of the communist system (1917–1933)]. Doctor's thesis. Kam'ianets-Podilskyi: Kam'ianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko [in Ukrainian].
28. Bilousova, L.H., Baranovska, O.M., Volkova T.Ye., Malinova, H.L., Panivan, H.M., & Kharkovenko, V.V. (2005). *Holodomory v Ukraini: Odeska oblast (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rr.)*. *Spojadi, dokumenty, doslidzhennia* [Holodomors in Ukraine: Odessa region (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)]. Memoirs, documents, research]. Odessa: Chornomor'ia [in Ukrainian]. State Archives of Khmelnytskyi region, Fund 187, Inventory 1. File 91 [in Ukrainian].
29. Krutsyk, R. (Ed). (2009). *Kyiany – svidky Holodomoru* [Kyivans as witnesses of the Holodomor]. Kyiv [in Ukrainian].
30. Parandiy, V. (Ed.) (2008). *Svidchennia ochevydtsiv Holodomoru 1932–1933 rokiv: Khmelnytska oblast* [Testimony of eyewitnesses of the Holodomor of 1932–1933: Khmelnytskyi region]. Khmelnytskyi: Khmelnytskyi Institute of IAPM. [in Ukrainian].
31. Mahrytska, I. (Ed). (2008) *Vriatovana pam'iat. Holodomor 1932–33 rokiv na Luhanshchyni: svidchennia ochevydtsiv* [Salvaged memory. The Holodomor of 1932–33 in Luhansk region: eyewitness accounts]. (Vol. 1). Luhansk: Promdruk [in Ukrainian].
32. State Archives of Khmelnytskyi region, Fund 187, Inventory 1, File 78 [in Ukrainian].
33. Skoryk, M. T. (2018). *Ukrainomor*. [Ukrainomor]. Kyiv: KYT [in Ukrainian]
34. Shulha, I. (1993). *Holod na Podilli (do 60-richchia holodomoru 1933 r.)*. [Famine in Podillia (to the 60th anniversary of the Holodomor of 1933)]. Vinnytsia: Contynent.
35. State Archives of Khmelnytskyi region, Fund 433, Inventory 1, File 120 [in Ukrainian].
36. Conquest, R. (1993). *Zhnyva skorboty: Radianska kolektyvizatsiia i holodomor* [The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine]. Trans. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
37. Stasiuk, O. (2008). *Henotsyd ukrainsiv: deformatsiia narodnoi kultury* [Genocide of Ukrainians: deformation of folk culture]. Kyiv: Stylos Publishing House [in Ukrainian].
38. Slobodian, L. (2013) *Moralno-psykholohichni naslidky Holodomoru 1932–1933 rr.* [Moral-psychological consequences of the Holodomor of 1932–1933]. *Naukovi zapysky Mizhnarodnoi asotsiatsii ukrainistiv*. [Scientific notes of the International Association of Ukrainians]. (Issue 6). Kyiv [in Ukrainian].

References:

1. Bondarenko, M. (2018). *Ukraina – 1933: kulinarна knyha. Pam'iat liudska*. [Ukraine – 1933 culinary book. Human Memory]. Sumy: Ellada Publishing House [in Ukrainian].
2. Braichenko, A. (2017) *Kultura kharchuvannia ukrainsiv u 1920–1930-kh rr.: tendentsii ta zminy*. [The Culture of Nutrition Ukrainian in the 1920–1930s: Trends and Changes]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: zbirnyk naukovykh prats* [Ethnic History of the Peoples of Europe: A Collection of Scientific Proceedings]. (Issue 53). Kyiv [in Ukrainian].
3. Vavrynychuk, M. P., & Markova, S. V. (2008) *Borotba podilskykh selian za vyzyvannia: "idlo" selianskoi rodyny u roky henotsydu. Holodomor 1932–1933 rokiv na Khmelnyshchyni: prychny i naslidky*. [The struggle of Podilsk peasants for survival: «food» of a peasant family during the genocide. The Holodomor of 1932–1933 in the Khmelnytskyi Region: Causes and Consequences]. Khmelnytskyi [in Ukrainian].
4. Kapustian, H. (2000). *Holod i selianska mentalnist*. [Hunger and the peasant mentality]. Holod-henotsyd

S. Markova, L. Sheremeta

**VITAL TRAUMA OF HOLODOMOR-GENOCIDE
VICTIMS: HISTORICAL-PSYCHOLOGICAL
ASPECT OF «NON-TRADITIONAL»
NUTRITION OF UKRAINIANS**

Introduction. The article analyzes 86 eyewitness memories of the Holodomor-genocide, a crime of the communist totalitarian regime. Also a survey of 26 representatives of the third post-famine generation (grandchildren of Holodomor survivors) was conducted to summarize information about the «non-traditional» diet of Ukrainians in 1932–1933. It is proved that during the Holodomor-genocide the traditional Ukrainian cuisine was ruined. Because of starvation Ukrainians were forced to eat surrogates, leaves, acorns, weeds, rotten vegetables, peelings, various animals: birds, frogs, cats, dogs, and dead animals. They caused severe gastric diseases and even fatal poisonings. Ukrainians suffered from mental disorders, blurred consciousness, disorders of thinking, will, memory; their behavior changed.

Purpose. To analyze and generalize the moral and psychological consequences of the forced deprivation of Ukrainians of food during the Holodomor genocide.

Methods of the study. Anthroposociocultural, sociocultural, theoretical and methodological approaches, as well as historical-psychological, historical-comparative methods were used to achieve this aim.

Originality. New historical sources were introduced, 86 eyewitness accounts of the Holodomor genocide, a crime of the communist totalitarian regime, were analyzed, and 26 third-generation respondents were interviewed to summarize information about the «non-traditional» diet of Ukrainians in 1932–1933.

Conclusion. Thus, an analysis of 86 eyewitness accounts and a survey of 26 third-generation representatives confirm that subsequent generations of Ukrainians are experiencing prolonged consequences of the Holodomor genocide, including naming «childhood delicacies»: «cherry gum», «withered cherries», «raw green corn», «clover flowers», etc. Also, 17 representatives of the third generation whose relatives were Holodomor survivors argued that it was necessary to «stock up on food for a rainy day».

Consequences. The Holodomor genocide negatively affected the moral and psychological state of Ukrainian society. The famine encouraged people to violate moral and Christian values. People were in a constant state of frustration, accompanied by anger, despair, guilt, loss of self-control. The analysis of 86 eyewitness memories and a survey of 26 third-generation representatives confirmed that subsequent generations of Ukrainians are experiencing prolonged consequences of the Holodomor-genocide. In particular, they call «cherry glue», «withered cherries», «raw green corn», «clover flowers», etc «childhood delicacies». Also, 17 representatives of the third generation whose relatives were Holodomor survivors argued that it was necessary to «stock up on food for a rainy day».

Key words: Holodomor-genocide, «non-traditional» food, diet, Ukrainians, moral-psychological consequences.

УДК 94:[328.185:352.07](477.4-22)''186/191''(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2020-24-Melnychuk

К. В. Мельничук

аспірантка відділу історії України XIX–початку
XX ст. Інституту історії України НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-669>

**КОРУПЦІЯ В ОРГАНАХ СЕЛЯНСЬКОГО
САМОВРЯДУВАННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX–
НА ПОЧАТКУ XX СТ.: ФОРМИ, СФЕРИ
ПОШИРЕННЯ, ПРОЯВИ**

У статті розглянуто випадки корупції у структурах селянського самоврядування у другій половині XIX–на початку XX ст., встановлено основні корупційні тенденції, до яких тяжіло сільське та волосне керівництво. Здійснено умовний поділ службових порушень відповідно до існуючої в тогочасному правовому полі корупційної класифікації.

Ключові слова: волосць, сільська громада, волосний старшина, сільський староста, хабарництво, службові порушення, зловживання.

Постановка проблеми. Органи селянського самоврядування, як будь-які адміністративні структури, не стали «бездоганними» у виконанні своїх функцій, не змогли уникнути «вірусу корупції» у всіх її проявах. Фактично увійшовши в орбіту чиновницького апарату Російської імперії, волосні й сільські посадовці у другій половині XIX ст. отримали статус «начальства» в середовищі сільських громад. Значні керівні повноваження, від яких залежало життя громади, вивищували авторитет очільників правлінь, не менш поважними були посади писарів, збирачів податків, суддів. Складність системи адміністрування вимагала від працівників професійних навичок, добросовісності, відповідальності. Їхня відсутність породжувала корупційні сюжети. Більшість скарг, якими засипали селяни губернські у селянських справах присутствія, канцелярію генерал-губернатора – це скарги на неправомірну діяльність працівників селянських установ. Що звісно не дозволяє зробити висновок, що злочини здійснювались в усіх селянських адміністраціях, адже мали місце й наклепи. Однак цілком впевнено можна стверджувати про проблему корупції, що торкнулася діяльності волосних і сільських управ.

Актуальність обраної нами теми зумовлена тим, що явище корупції продовжує турбувати сфери управління, зокрема і органи місцевого самоврядування сучасної України. Так, у світовому індексі сприйняття корупції міжнародної неурядової організації протидії корупції Transparency International за 2019 р. Україна посіла 126 місце із 180 країн [1]. Оскільки явище хабарництва не нове для українського суспільства, то і шляхи подолання мають пролягати через пізнання його походження. Ознайомлення із витоками корупції у середовищі селянського самоврядування у період становлення цих структур у другій половині XIX ст. дозволить розглянути проблему в історичній